

FAHREDDÎN ER-RÂZÎ'NİN
GAYECİ AHLÂKİ

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN GAYECİ AHLÂKİ

Ayman Shihadeh

Çeviri
Selime Çınar
Kübra Şenel

ilem
KİTAPLIĞI

YAYIN NO: 1575
İLEM Kitaplığı No: 17
İslam Ahlâk Düşüncesi Dizisi No: 6
ISBN: 978-605-320-482-4
© 1. Basım, Ağustos 2016

ilem
KİTAPLIĞI
ilem.org.tr

nobel
nobelayin.com

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN GAYECİ AHLÂKI
Ayman Shihadeh

Copyright 2016, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 20779
Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti. ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelayin.com-

Dizi Editörü: Ömer Türker
Sayfa Tasarımı: Furkan Selçuk Ertargin
Kapak Görseli: Richard Henry, "Umayyad Pattern" (2006)
Baskı ve Cilt: Önka Kağıt Ürünleri İmalat San. ve Tic. Ltd. Şti. Sertifika No.: 20419
Büyük Sanayi 1. Cad. Keskinler İş Merkezi No: 80 İskitler / ANKARA

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Shihadeh, Ayman.

Fahreddin er-Râzî'nin Gayeci Ahlâkı / Ayman Shihadeh
1. Basım, 320 s., 165x240 mm
Kaynakça var, dizin yok
ISBN 978-605-320-482-4
1. Fahreddin er-Râzî 2. Ahlâk 3. Gayelilik

Genel Dağıtım: ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Sipariş: -siparis@nobelayin.com-
Telefon: +90 312 278 50 77 - Faks: 0 312 278 21 65
e-satış: www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com
Bilgi: www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım: Alfa, Arasta, Final, Kida, Prefix, N-T Mağazaları ve Gökkuşluğu Dağıtım

NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ.
Ankara Dağıtım Kültür Mah. Mithatpaşa Cad. No.: 74 B-01/02 Kızılay / ANKARA
Tel: 0312 418 20 10 Faks: 0312 418 30 20 / www.nobelayin.com nobel@nobelayin.com
Merkez OSB Abdülkadir Geylani Cad. No.: 2/A Ostim / ANKARA Tel/Faks: 0312 386 00 91

www.nobelkitap.com

İÇİNDEKİLER

Sunuş	7
Türkçe Baskıya Takdim	9
Türkçe Baskıya Önsöz	11
Önsöz	15
Giriş	17
<i>Genel Giriş</i>	17
<i>Râzî'nin Biyografisi</i>	20
<i>Râzî'nin Düşüncesinin Gelişimi ve Çalışmalarının Kronolojisi</i>	21
Birinci Bölüm	
Râzî'nin Eylem Teorisi	27
<i>Tarihsel Arkaplan</i>	27
<i>İnsanî Eylem Teorisi</i>	30
İkinci Bölüm	
Râzî'nin Eylem Ahlâkı	55
<i>Tarihi Arkaplan</i>	57
<i>Mutezili Ahlâk Düşüncesine İtiraz</i>	89
<i>Tanrı ve Ahlâk</i>	100

Üçüncü Bölüm	
Râzî'nin Yetkinleşmeci Erdem Teorisi	113
<i>Yetkinleşmecilik</i>	113
<i>İnsan Yetkinliği</i>	120
<i>Peygamberlik</i>	131
Dördüncü Bölüm	
Râzî'nin Son Dönem Kötümserliği: <i>Risâletü Zemmi'l-Lezzât</i>	153
<i>Duyusal Hazzın ve Acının Doğası ve Kapsamı</i>	154
<i>Sosyo-Politik Kötümserlik</i>	166
Ekler	197
<i>Risâletü Zemmu lezzâti'd-dünyâ'ya Dair</i>	199
<i>Risâletü Zemmu lezzâti'd-dünyâ (Dünya Hazlarının Yerilmesi)</i>	204
Mutezile'nin Ahlakî Gerçekçiliğine Karşı Eşârlık'ın Sonuççuluğu	285
Kaynakça	301
Dizin	313

SUNUŞ

Ahlâk alanı geniş bir ilimler ağını ilgilendirmektir. Bizatihi pratiğe dönük sonuçlar vermesi her an ortaya çıkan eylemlerle onu ilişkili kılarken, yapılacak eylemin bilgisi ve ona dair meselelere dönük düşünce üretimi ise teorik olan yöne işaret eder. Pek çok alanı ilgilendirmesi ve insan eylemleriyle olan irtibatı sebebiyle ahlâk disiplini, derinlemesine incelenmeyi hak etmektedir. Bugüne dair düşünce üretecek bizlerin sahih bir birikimi tesis edebilmemiz ise öncelikle İslâm düşüncesi içerisindeki ahlâkı tüm yönleriyle bilmemizi gerekmektedir.

Bu amaca binaen 2013 yılından itibaren bünyesinde yer alan kurumlara strateji ve politika üreten bir kurum olan İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği ve İlmî Etüdler Derneği (İLEM) olarak İslâm Ahlâk Düşüncesi Projesi'ni başlattık. 2016 yılı itibarıyla dördüncü yılını tamamlayacak olan projede çok sayıda faaliyet ve yayın gerçekleştirildi. Geniş katılıma açık olan Ahlâkın Temeli ve Ahlâkî Müeyyide Üzerine Konuşmalar Dizisi'nde alana dair önemli sorunlar masaya yatırıldı. İslâm ahlâk düşüncesinin temel özellikleri, ahlâkî önermelerin kaynağı ve İslâm düşüncesinde ortaya çıkmış mizaç teorileri hakkında nitelikli sunumların yapıldığı yuvarlak masa toplantıları düzenledik. Bunun dışında daha özel konular üzerine çalıştaylar gerçekleştirdik. Böylece alanın daha önce üzerinde durulmayan meselelerine dair nitelikli katkılar ortaya çıktı. Konuşmalarda ve yuvarlak masa toplantılarında yapılan sunumlar projede yer alan akademisyenler tarafından makaleye dönüştürülerek kitaplarda yayımlandı. Ayrıca müteahhir dönem ahlâk düşüncesini takip etmek adına büyük bir kıymeti haiz olan *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* geleneğini takip edebileceğimiz yedi ayrı şerhi proje içerisinde yayımladık. Böylelikle ilgili literatürü takip etmek isteyen araştırmacıların istifadesine sunmuş olduk. Öte yandan proje kapsamında miladi 8. yüzyıldan 19. yüzyıla gelinceye kadar ahlâk alanında yer alan yazma eserlerin

tamamının kataloglamasını yaptırđık. Bu önemli çalışma ile ahlâk alanına dair tüm birikimi bir arada görme imkanına kavuştuk. Bir hafıza tazeleme olarak da görülebilecek bu çalışma ile ahlâka dair yapılacak yeni araştırmalara ciddi bir ivme kazandırmış olduk.

Elinizde bulunan Fahreddin er-Râzî'nin Gayeci Ahlâkı adlı eser, ahlâk felsefesi alanında yaptığı çalışmalarla tanınan Ayman Shihadeh'in 'The Teleological Ethics of Fakhr al-Din al-Râzî' adıyla kaleme aldığı çalışmasının Türkçe tercümesidir. Müteahhir dönem İslâm düşüncesinin kilit isimlerinden biri olan Râzî'nin farklı aşamaları barındıran ahlâk felsefesini irdeleyen kitap, daha önce bütünlüklü olarak ele alınmayan Râzici ahlâkı kapsamlı bir şekilde tahlil etme iddiası taşıyor.

Bu vesileyle proje koordinatörü Ömer Türker'i; kitabı yayıma hazırlayan Kübra Bilgin Tiryaki'yi, kitabın mütercimi Selime ınar'ı ve Arapça ek bölümünü çeviren Kübra şenel'i verdikleri emeklerden ötürü tebrik ediyorum. İLKE ve İLEM olarak yürüttüğümüz bu projenin nitelikli çalışmalara vesile olmasını temenni ediyorum.

Dr. Lütfi Sunar
İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği
Yürütme Kurulu Başkanı

TÜRKÇE BASKIYA TAKDİM

Bu kitap büyük oranda 1998 ve 2002 yılları arasında, alanın Fahreddin er-Râzî'ye gösterdiği sınırlı ilginin onu büyük çapta iyi ve özgün olmayan bir düşünür olarak tasvir etmesine sebep olduğu bir zamanda gerçekleştirilen bir çalışmanın ürünüdür. Râzî sadece, Gazâlî'nin felsefe reddini, İbn Sînâ felsefesine daha şümulü bir saldırı önermek suretiyle yeni bir seviyeye taşıyan bir mütellim olarak görülüyordu. Böylelikle de Gazâlî'nin ortaçağ İslâm dünyasında ortaya koyduğu bir felsefenin-sonu fikri için bir destek sağladığı düşünülüyordu. Bu kitapta ve diğer çalışmalarımda ben, entelektüel projesine daha önceki hem felsefî hem kelâmî bütün düşünce ekollerinin dakik ve eleştirel bir incelemesini dâhil eden Râzî'nin gerçekte bağımsız ve son derece özgün bir düşünür olduğunu göstermeye çalıştım. Ne mutlu ki son zamanlarda uzmanlar arasında, Râzî'nin ortaçağ İslâm felsefesi ve kelimindeki en önemli odaklardan biri olduğuna dair farkındalık artmaktadır.

Bu kitabın İngilizce neşrinin yapıldığı 2006 yılından bu yana, Râzî'nin ahlak düşüncesinin arkaplanına ışık tutacak birçok temel eser neşredildi. Erken Eşarî ve Mutezile kaynakları da buna dahildir. Bunların muhtemelen en dikkat çekici ve önemli olan ikisi Fahreddin er-Râzî'nin babası Ziyaüddin el-Mekkî'nin *Nihâ-yetü'l-merâm* ve İbnü'l-Melâhimî'nin *Mu'temed* eserleridir.¹ Ben klasik Eşarî arkaplanı daha ayrıntılı olarak, "Theories of Ethical Value in *Kalâm*: A New Interpretation" (2016) başlıklı daha yeni bir makalede ele aldım. Melâhimî'nin ahlâkî değere dair tartışmasını başka bir makalede ele alacağım. Bu çalışmaları-

1 *Mu'temed*'in birinci eksik baskısı (ed. W. Madelung and M. McDermott) 1991'de neşredilmiştir ve ahlâkî değer tartışmasını içermez. İkinci baskı (ed. W. Madelung) 2017'de neşredilmiştir. Bu da eksiktir, fakat söz konusu tartışmayı içeren ek bir metin ihtiva etmektedir.

rın, bütünü itibarıyla son derece az çalışılmış İslâm düşüncesinin erken ve geç dönemlerindeki ahlâk teorileri üzerine yapılacak araştırmaları teşvik edeceğimi umuyorum.

Bu kitabın şimdi Türkçeye çevrilmiş ve böylelikle benim ulaşmayı çok istediğim daha geniş bir okuyucu kitlesi için erişilebilir olmasından dolayı çok mutluyum. Her şeyden önce çalışmayı tercüme eden Selime Çınar'a ve Arapça metni tercüme eden Kübra Şenel'e derin şükranlarımı arz ediyorum. Her ikisi de bu projeyi yürütmede etkileyici bir sebat gösterdiler. Ayrıca Doç. Dr. Ömer Türker'e ve İLEM'deki diğer meslektaşlarıma da içten teşekkürlerimi sunuyorum. Derneği 2015 yılında ziyaret etme ve göz alıcı ilmi faaliyetlerini yakından görme fırsatım oldu. İLEM'in benim kitabımı tercüme etmeyi seçmesinden dolayı onur duyuyorum.

Ayman Shihadeh

Londra

2016

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

İslâm düşüncesinde ahlâkın, konusu, meseleleri ve ilkeleri olan bir bilim olarak varlığı, felsefe eserlerinin Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya tercümesinin ardından görülür.

İslâm filozofları, Kindî örneğinde olduğu gibi ahlâka dair mevzî eserler yazmışlar yahut Fârâbî'nin yaptığı gibi ahlâkı genel felsefe eserleri içinde ele almışlardır. Yaygın kabule göre bir bilim olarak ahlâkın kuruluş evresi İbn Miskeveyh (v. 421/1030) ile tamamlanmıştır. İbn Sinâ'nın (v. 428/1037) da pratik felsefeye dair müstakil bir eser yazma sözü verdiğini fakat buna ömrünün vefa etmediğini biliyoruz. İbn Miskeveyh'in eseri daha sonra Tûsî tarafından özetlenerek Farsçaya tercüme edilmiş ve buna ev yönetimi ve siyaset kısımları eklenerek eser üç bölüme çıkarılmıştır. Birçok ekolün görüşlerinin tahkik ve tedkik edildiği, yeni tavırların geliştirildiği müteahhir döneminin önde gelen düşünürlerinden Adudiddîn el-Îcî (v. 756/1355) ise bunun başına nazari ahlâk bölümü ekleyerek muhtasar müfid bir risale kaleme almış, bu eser kendisinden sonra bir şerh geleneğine konu olmuştur. İslâm düşüncesinde felsefi ahlâk alanında hâkim olan yapının bu olduğu kabul edilir.

Ahlâk bilimine dair müstakil eser vermeyişinin eksikliği en çok hissedilen düşünürlerden biri de Fahreddîn er-Râzî'dir (v.606/1210). Kelâm, mantık, metafizik, usûl, tefsir, tıp gibi alanlarda devasa ve dakik eserler ortaya koyan ve hatta simya ve kıyâfe ilimleri üzerine risaleler kaleme alan Râzî'nin ahlâk üzerine yazacağı eserin metafizik ve kelâm alanlarındaki eserleri gibi kendisinden sonraki geleneği dönüştürmesi beklenirdi. Fakat Râzî, amelî ahlâka dair bir eser kaleme almış olsa da, teorik ahlâka dair bir eser vermemiştir. Elinizdeki kitap bu eksikliği kısmen telafi edebilecek şekilde Râzî'nin ahlâka dair düşüncelerini ve entelektüel dönüşümlerini metinlerden adım adım izleyerek ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunun için de yazarı Ayman Shihadeh'in ifadesiyle, yazıldığı ta-

rihe kadar yapılan çalışmalar arasında, birçoğu da yazma olmak üzere en geniş Râzî eserleri seçkisi kullanılmıştır.

Kitabın ekinde yer alan Râzî'nin amelî ahlâka dair kaleme aldığı *Dünya Hazlalarının Yerilmesi Risalesi* metni, bu eserin ilk tahkikli neşridir. Bu risale Türkçe baskı için Kübra Şenel tarafından tercüme edilmiştir. Risale ve Türkçesi, kitap içerisinde kendisine yapılan atıfların takibini kolaylaştırmak için kendi içinde bir kez daha numaralandırılmıştır. Türkçe baskıda buna ek olarak yazarın “Muttezile'nin Ahlâki Gerçekçiliğine Karşı Eşarîlik'in Sonuççuluğu” makalesi yer almaktadır. Yazar bu makalede İbnü'l-Melâhimî'nin, ahlâkî değerın doğası tartışmasına dair Gazâlî'ye yönelttiği eleştirileri incelemektedir. Yazar, Râzî'nin İbnü'l-Melâhimî'ye verdiği cevapları ele aldığı bir diğer makale üzerinde çalışmaktadır. Bu makale yayınlandığında, Türkçe neşrin diğer baskılarına eklenecektir.

İslâm düşüncesi ile ilgilenen bir araştırmacı Türkiye'de Râzî'ye olan ilginin ve Râzî üzerine yapılan çalışmaların arttığını fark edecektir. Bununla birlikte Râzî'nin ahlak düşüncesi bu ilgi alanının gölgede kalan unsurlarından biri olmayı sürdürmektedir. Bunun en güncel örneklerinden biri Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları'ndan Ömer Türker ve Osman Demir'in editörlüklerinde neşredilen *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî* kitabıdır. Söz konusu eserde on altı yazar Râzî'nin kelim, felsefe, fıkıh usûlü, tefsir, mezhepler tarihi, dinler tarihi alanlarında bilgi, varlık, mantık, fizik, nübüvvet görüşlerini incelemektedirler. Bununla birlikte hacmi ve yelpazesi oldukça geniş olan bu kitapta, Râzî'nin ahlâk ve pratik felsefeye dair görüşlerinin işlenmesinde yetersiz kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla elinizdeki bu kitap bir yandan İslâm ahlâk düşüncesi alanındaki bir boşluğu doldururken diğer yandan Fahreddin er-Râzî'nin ahlâk düşüncesine yönelik çalışmaların eksiklerini gidermede de önemli bir unsur teşkil etmektedir.

Tercümede kavram bütünlüğünün sağlanması için oldukça gayret gösterilmiştir. Yazarın uzun cümle tercihlerinden ötürü, anlam kaybı olmaksızın okumayı kolaylaştırmak adına bazı cümleleri bölmek gibi ufak tasarruflara gidilmiştir. İngilizce metinde yer alan alıntılar, yazarın tercümede bilinçli tercihte bulunduğu varsayılarak İngilizcesinden çevrilmiş, ihtiyaç halinde Arapça metinle mukayese edilmiştir. Ekte yer alan Kübra Şenel'in üstlendiği *Dünya Hazlalarının Yerilmesi Risalesi*'nin tercümesi ile İngilizce kısmın tercümesi birbirinden bağımsız sayılarak ikisi arasında bir dil ve kavram bütünlüğüne gidilmemiştir. Kavramlar dilin yönlendirmesiyle “eylem-fiil” örneğinde olduğu gibi kimi zaman eşanlamlıları ile kullanılmıştır. Yazarın kavramsallaştırma tercihleri “*tahsî-*

nu'l-akl ve takbîhuh ifadesini “ahlâkî gerçekçilik” olarak karşılaması örneğinde olduğu gibi büyük ölçüde muhafaza edilmiştir. Bununla birlikte, yazarın filozofların ahlâk anlayışlarını anlatmak için kullandığı “karakter ahlâkı” ve “karakter bilimi” ifadeleri “ahlâk ilmi” ve “erdem ahlâkı” şeklinde karşılanmış ve bu gibi yerlerde Türkçe felsefî ahlâk dilinin elverişliliği ön planda tutulmuştur.

Son olarak, bu kitabın tercümesinde emeği geçenlere teşekkür etmek beni mutlu edecektir. Beni projeye dâhil eden, metni teklif eden, kavramlar ve son okuma konusunda yardımcı olan Doç. Dr. Ömer Türker hocama müteşekkirim. Tercüme süresince bana evlerini açan, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Sümeyye Parıldar, Asude Furtun, Zeynep Baktemur, Merve Nur Yılmaz, Sena Çetin ve Elif Özbirecikli'ye içten teşekkürlerimi sunuyorum. İslâm Ahlâk Düşüncesi Projesi'ni destekleyen ve bu tercümenin neşredilmesini mümkün kılan İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği ve İlmi Etüdler Derneği (İLEM) yöneticilerine ve araştırmacılarına teşekkür ediyorum.

Selime Çınar

Bağlarbaşı

2016

ÖNSÖZ

Elinizdeki çalışma öncelikle, İslâm entelektüel tarihinin başlıca ilgi alanlarından ikisine; ahlâk felsefesi ve Fahreddin er-Râzî düşüncesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Ben burada Fahreddin er-Râzî'nin İslâm tarihindeki en önemli ahlâk düşünürlerinden biri olduğunu ortaya koyduğumu ve Râzî düşüncesi üzerine daha ileri araştırmaları teşvik ettiğimi umuyorum. Zira kendisi en etkili ve fakat maalesef üzerinde gereğinden çok az çalışılmış klasik düşünürlerden olmayı sürdürmektedir.

Elinizdeki monografi, kısmen, Prof. Yahya Michot ve Dr. Fritz Zimmerman'ın danışmanlıklarında Oxford Üniversitesi, Şarkiyat Araştırmaları (Oriental Studies) bölümüne 2002 yılında sunduğum doktora tezime dayanmaktadır. Çalışmamda kendilerinden çokça istifade ettiğim her iki danışmanıma da şükranlarımı sunmak istiyorum. Profesör Michot'a birçoğu bu titizlikle gözden geçirilmiş versiyonda ele alınan problemlerle ilgili olmak üzere daha yakın zamanda yaptığımız fikir alışverişi için minnettarım.

Ayrıca, bu çalışma üzerine değerli yorumlarını benimle paylaşan Prof. Wilfred Madelung, Prof. Hans Daiber ve Dr. Tony Street'e; bazı yazmaların kopyalarına ulaşmamda bana yardımcı olan Prof. Yahya İbn Cüneyd'e ve Dr. Nizam Yakûbî'ye; bu monografiyi okuyup teknik bazı düzeltmelerde bulunan Sobia Syed'e içten teşekkürlerimi sunuyorum. Mevcud halinin tek sorumlusunun ben olduğumu zikretmeye bile gerek yoktur.

Son olarak, lisansüstü eğitimim boyunca beni maddî olarak cömertçe destekleyen Cambridge'deki Muslim Academic Trust'a; doktora çalışmam için bana finansal destek sunan Oxford Üniversitesi'ne; *Risâletü Zemmi lezzâti'd-dünyâ* yazmasına erişmemi sağlayan ve bu şekilde bir tahkikli metin ortaya koyabilmeme imkân veren İngiliz, Berlin Devlet, Marâşî-Necefî ve Princeton Üniversitesi kütüphanelerine ve bu yayını üstlenen Brill'e gerçekten müteşekkirim.

GİRİŞ

Genel Giriş

İslâm'ın ilk asırları, farklı ahlâk teorilerinin ortaya konulduğu çeşitli ahlâk düşüncesi geleneklerinin zuhuruna şahit oldu. En karmaşık teoriler, ahlâk alanında ve metafizik, kozmoloji, psikoloji ve epistemolojinin de dâhil olduğu ilgili diğer alanlarda birbiriyle çatışma halindeki iki bağımsız gelenek olan kelâm ve felsefede geliştirildi.

Klasik mütekellimlerin ahlâktaki temel kaygıları genel olarak Tanrı'nın adaletinin gerçek tabiatı ve O'nun fiillerinin iyiliğini araştırmaktı. Onlar buna analitik olarak ahlâk dili, metafizik ve epistemoloji tartışmaları üzerinden yaklaştılar. Benzer tartışmalar, aynı şekilde eylem üzerine vurgusu ve insan davranışları için genel normatif ilkelerin inşa edilmesi endişesiyle birlikte usûl-i fıkhıta da bulunabilir. Diğer yandan filozoflar temelde –ve sadece bununla sınırlı kalmamakla birlikte- özünde bireyin içsel doğasına ait huylar olan erdemleri kazandırmak yoluyla insan ahlâkını geliştirmekle ilgilenmişlerdir.

İki geleneği birbirinden ayıran uçurum başlangıçta o kadar derindi ki bir geleneğin ahlâk teorisi için merkezi konumda bulunan birçok kavram diğeri için tamamen yabancı kalıyor ve burada bunların herhangi bir diyaloga girilmeksizin toptan reddedilmesi olağan oluyordu. Fakat daha sonra kelâm ve felsefe arasında artan ve daha olumlu bir etkileşim meydana geldi. Bu, hem filozofların acımasız bir münekkidi olup hem de pek çok açılardan onlardan derin bir şekilde etkilenen Gazâlî'nin (v. 505/1111) çabalarında zirveye ulaştı. Bir asır sonra, daha özgür bir fikir alışverişine olanak sağlayacak ve hatta bir sentez oluşturacak şekilde kelâm ve felsefe arasındaki kapıları genişçe açan Fahreddin er-Râzî oldu. Bu özellik onun ahlâk düşüncesinde en az diğer alanlarda olduğu kadar belirgindir.

Dolayısıyla bu çalışma, hem Râzî düşüncesinin başlıca veçhelerinden biri olan ahlâk teorisinin kapsamlı bir tahlili, hem de bunun daha geniş arka planındaki ana eğilimlerin ve tartışmaların bir araştırmasıdır. Bu çalışma, Râzî'nin hem eklektik hem de kendi içinde tutarlı olan karmaşık ve özgün bir ahlâk teorisi ortaya koyduğunu göstermektedir. Bu teoride o, klasik Eşarî irade görüşünden yola çıkmaktadır.

Râzî bu açıdan bir ahlâk kuramcısı olarak değil (Gazâlî açıkça ondan daha ayrıntılı bir ahlâk kuramcısıdır), esasında son derece analitik ve dikkatli bir ahlâk filozofu olarak dikkate değerdir. Bu yönden, onun belli ahlâkî meselelere dair tartışmaları İslâm tarihinde en yaygın olanlar arasındadır ve günümüze ulaşan herhangi bir Mutezilî eserdeki ilgili tartışmayla kolaylıkla eşleştirilebilir. Bunun sebebi kısmen, onun Mutezile metinleriyle, özellikle de Ebû'l-Hüseyin el-Basrî ekolüyle, kendisinden önceki Mutezile eleştirmenlerin ulaşamadığı derecede birinci elden tanışıklığı ve alakasıdır (öyle görünüyor ki bu, Mutezililiğin daha az belirgin hale geldiği Sünnî kelâmında da aşılammıştır). Râzî'nin İslâm ahlâk düşüncesi üzerinde, özellikle de kelâmda büyük bir etkisi söz konusudur ve onun ahlâk ilmi üzerine temel eseri, *Kitâb fi ilmi'l-ahlâk*, İbnü'l-Ekfânî tarafından bu türün başlıca temsilcisi olarak listelenmiştir. Fakat bu eserin daha sonraki yüzyıllarda tedavülü sınırlı hale gelmiş görünmektedir.¹

Râzî, hem felsefi ahlâkın, hem de kelâmî ve fikhî eylem ahlâkının temelini oluşturan bir meta-etik teori ortaya koyar.² Bu temel teori iki farklı bağlamda farklı şekilde tezahür eder: eyleme nispetle sonuççuluk ve nefse nispetle yetkinleşmecilik. Her ne kadar, normatif ahlâk seviyesinde onun eylem ahlâkı ile erdem ahlâkı ayrıntıda bazı açılardan az gelişmişse de, bu ikisinin meta-etik seviyedeki ilişkisi açık bir şekilde ortaya konmuştur: Sonuççuluk ve yetkinleşmecilik iki farklı ahlâk teorisi değil, aynı gayeci ahlâk teorisinin iki farklı yönüdür.³

- 1 İbnü'l-Ekfânî, *İrşâd*, 401. Listelediği temsil gücü yüksek diğer iki eser İbn Sînâ'nın *Risâle fi'l-ahlâk* ve İbn Miskeveyh'in *el-Fevzu'l-Asgar*'ıdır.
- 2 Çağdaş ahlâk felsefesi, genellikle meta-etik ve normatif ahlâk olmak üzere alt-alanlara ayrılır. Bu ayırım evrensel olarak kabul görmüş değildir. Bunun başlıca sebebi iki alanın açık bir şekilde birbirini dışlıyor olmamasıdır. Meta-etik, diğer bir tabirle "ikinci dereceden" ahlâk, ahlâkî yargının doğası ve meşruiyetini anlamayı amaçlar. Normatif "birinci dereceden" ahlâk belirli türdeki insan fiillerinin, normlarının ve insan fiillerini yöneten ilkelerin savunulması yahut inşa edilmesi girişimlerine işaret eder. (bkz. Sh. Kagan, *Normative Ethics*, s. 1-6, ansiklopedi maddeleri "Analytic ethics", *REP*; "Meta-ethics", *EE*)
- 3 Bu farklı türdeki ahlâk teorileri aşağıda tanımlanmıştır, bkz. sf. 57-59.

Ahlâk araştırmasının bu iki alanı Râzî'nin metinlerinde birçok sebepten ötürü ayrı ayrı tartışılmıştır. Öncelikle klasik mütekellimler, eyleme sınırlı bir şekilde yoğunlaşmışlardır. Zira onlar Tanrı'nın fiillerinin Onun mahlûkatına nasıl taalluk ettiğini araştırmakla ilgilidiler. Râzî de ilahî fiili tartışır ve buna insan fiillerinin titiz bir tahlili zemininde yaklaşır. Dahası, ahlâk teorisini geliştirirken, birbirlerinden bağımsız olarak inşa edilmiş ve her birinin kendine özgü bakışı ve değerleri olan gelenekleri kullanır. Ahlâk ve fıkıh arasında bir sentez oluşturmaya çalışmaz. Bununla birlikte eylem ahlâkı ve felsefî ahlâkın birbirlerine nispetle nasıl anlaşılması gerektiğine dair bazı genel kurallar da verir.

Bu çalışmanın başlangıç noktası Râzî'nin eylem ahlâkı olacaktır (2. bölüm). Bunun için de ilk olarak, onun meta-etik teorisi için merkezi konum teşkil eden eylem teorisini incelememiz gerekir (1. bölüm). Râzî, huy incelemesine dair ilgisi az olan klasik bir Eşarî kelâmcı olarak başladığından, onun eyleme olan ilgisi entelektüel kariyerinde kronolojik bakımdan daha eskiye gitmektedir. Daha sonraki düşüncesinde dahi, onun eylem tahlili bir huy teorisini varsaymaz (ki bu, normal olarak huya, eyleme nazaran ahlâkı bir öncelik tanır), hâlbuki bu tahlil, ancak böylesi bir teori ile tamamlanacaktır. 3. bölüm onun erdem teorisini; huylar görüşünü ve erdem teorisinin daha sonraki peygamberlik teorisi üzerindeki etkisini de kapsayacak şekilde ele alacaktır.

4. bölüm, burada yayınlanan ve üzerinde ilk defa çalışılmış olan *Zemmu lezzâti'd-dünyâ (Dünya Hazlarının Yerilmesi)* adlı risaleye odaklanacaktır (tahkikli metin Ek'te yer almaktadır). Râzî ömrünün sonlarında kaleme aldığı bu son derece ilginç kısa metinde, bariz bir ahlâkı kötümserliği ve entelektüel şüpheciliği dile getirmektedir. Yazılarındaki bu tavrının arka planı üzerinde de ayrıca daha geniş bir şekilde durulacaktır.

Bu çalışmada üzerinde durulan daha cüzi teorik meseleler ilerleyen bölümlerin ilgili yerlerinde ele alınacaktır. Fakat bundan önce, Râzî'nin kısa bir biyografisini ve bu çalışmada atıf yapılan temel eserlerinin tasvirî kısa bir bibliyografyasını sunmamız gerekir.

Râzî'nin Biyografisi⁴

Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, 544/1149'da Rey şehrinde, buranın baş hatibinin oğlu olarak dünyaya geldi. Bu yüzden lakabı İbn Hatîbü'r-Rey ya da daha yaygın şekliyle İbnü'l-Hatîb'dir. Önde gelen bir Şafîî ve Eşarî⁵ âlim olan babası Ziyâuddîn (v. 559/1164), Fahreddîn'in hem kelâm hem fıkıhtaki ilk hocasıydı.⁶ Râzî bu yüzden, ilk eserlerinde de açık olduğu üzere oldukça geleneksel bir Eşarî olarak başladı. Babası vefat ettikten sonra ders aldığı kimseler arasında; Rey'e çok uzak olmayan Simnan şehrinden Ahmed b. Zerrîn-Kemer el-Kemâl es-Simnânî (v. 575/1179) ve Gazâlî'nin öğrencisi Muhammed b. Yahyâ en-Nîşâbü'rî'nin (v. 549/1154-55) öğrencisi olan Azerbaycan'ın Meraga şehrinden ünlü filozof-mütekellim Mecidüddin el-Cili (v. ?) bulunmaktadır.⁷ Bundan sonra felsefî ilimleri kendi başına tedaris ettiği rivayet edilir.⁷

Râzî hayatı boyunca, başta İran olmak üzere, Orta Asya ve Hindistan'ın kuzeyinde birçok yere seyahatlerde bulundu.⁸ Seyahatlerinin bir döneminde Gurluların sultanı Gazneli Giyaseddin (v. 599/1203) ile yakın bir ilişki kurdu ve rivayetlere göre onun için ve ondan sonra onun kardeşi ve halefi Şihabuddin (v. 602/1206) için çalıştı. Daha sonra Gurlularla iyi ilişkilerini sürdürmekle birlikte onların hasımları olan Harzemşahlı Alâaddîn Tekiş'le (v. 596/1200) yakınlık kurdu, onun için çalıştı, oğlu Muhammed'e (v. 617/1219) ders verdi. Oğul saltanatı devralınca, Râzî'nin statüsü oldukça yükseldi. Râzî başta yoksul olsa da⁹, muhtemelen üst düzey bağlantılarından dolayı sonraları iyi bir servet

4 Râzî'nin belli başlı klasik biyografilerinden bazıları şunlardır: İbn Ebî Usaybia, *Uyûn*, 3, 34-35; İbnü'l-Kıftî, *İhbâr*, 190-2; Askalanî, *Lisân*, 4, 429-9; Ebû Şâme, *Zeyl*, 68; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4, 248-52; İbnü'l-İbrî, *Târîh*, 240; 254; İbnü's-Sâi, *Câmî*, 9, 306-8; İbn Kesîr, *Bidâye*, 13, 55-6; Sâfedî, *Vâfi*, 4, 248-58; Zehebi, *Târîh*, 43, 211-23; Sübkî, *Tabakât*, 8, 81-96; Yâfiî, *Mirât*, 4, 7-11; Şehrezûri, *Nüzhet*, 2, 144-50. Ayrıca bkz. Muhammed ez-Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî*, 8-55; Georges Anawati, "Temhid", 193-201; "Elements"; "Fakhr al-Dîn al-Râzî" *EP* içinde; John Cooper, "al-Razi, Fakhr al-Din", *REP*; Yasin Ceylan, *Theology*, 1-13; Tony Street, "Life and Works"; Jacques Jomier, "Qur'anic Commentary".

5 Krş. Sübkî, *Tabakât*, 3, 159 ve dvm.; 7, 242; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4, 252.

6 Râzî'nin Eşarî silsilesi babasından, Ebû'l-Kâsım el-Ensârî, Cüveynî, Ebû İshak el-İsferâyînî, Ebû'l-Hasan el-Bâhili aracılığıyla İmam Eşarî'ye ulaşır (*Tahsilü'l-hakk*, 52; krş. Yâfiî, *Mirât*, 4, 11). Râzî ayrıca babasından başlayarak Şafîî fıkhi silsilesini de temsil eder.

* Yazar Simnânî'nin vefat tarihini bilinmiyor olarak vermişse de yeni çalışmalarda tespit edilmiştir, bkz. Eşref Altaş, "Fahreddin Er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Razi* içinde, ed. Ömer Türker, Osman Demir, İSAM yay., İstanbul, 2013, sf. 47. Ayrıca yazarın bazı hoca atıflarının Altaş'ın atıflarından farklı olduğu görülüyor, bkz. a.g.e. 45-47. (çev.)

7 İbn Ebî Usaybia, *Uyûn*, 3, 34.

8 Mesela *Münâzârât*, 7; *Metâlib*, 7, 388-91. Seyahatleri hakkında J. Jomier'in "Qur'anic Commentary" makalesine bakılabilir.

9 Mesela, İbnü'l-Kıftî, *İhbâr*, 190.